

**ПРО ДВА МАРШРУТИ СХІДНОЇ ТОРГІВЛІ РУСЬКИХ КУПЦІВ IX ст.
(за даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха)**

Дослідження давньоруських археологічних пам'яток, які засвідчують активну участь русів IX ст. у розвиненій міжнародній торгівлі неодмінно вимагає включення отриманого археологічного матеріалу до широкого загальноісторичного контексту. Це вимагає ретельної роботи з різними видами джерел, передусім – з джерелами письмовими. Особливу роль серед цих останніх відіграють твори ранньосередньовічних арабських науковців, які містять чимало згадок про давніх русів, і, зокрема, про їхню участь у світовій торгівлі того часу. Чи не найвідомішими серед цих джерел є праці Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха (інформація їхніх творів стосується 30-х рр. IX – початку X ст.), які описують торговельні маршрути давньоруських торговців до Візантії, Хазарії та арабських володінь на Близькому Сході. За мало не два століття активного використання цих джерел, література, в якій глумачаться їхні дані, сягнула майже критичної точки. Досліднику годі охопити її всю, навіть якщо мова йде про незначне конкретне питання, наприклад, якими маршрутами рухалися давньоруські купці на Схід до Хазарського каганату та через його територію.

На сьогодні в літературі існує кілька найпоширеніших точок зору з цього приводу, особливості яких обумовлені різними перекладами-тлумаченнями відповідних уривків джерел. Перш за все, важливе значення має питання про те, чи можна розглядати дані обох географів як такі, що взаємодоповнюються, чи їхні свідчення потрібно брати нарізно. Як видається, важливу аргументацію на користь можливості поєднання інформації обох джерел навів О. Пріцак, який спростував у даному випадку позицію Т. Калініної (порівняймо точку зору А. Новосельєва та ін.). Докази науковця на користь твердження про спільність джерел, використаних Ібн Хордадбехом та Ібн ал-Факіхом, цілком переконливі, та навіть якщо вони не дозволяють з упевненістю синтезувати на основі свідчень географів текст їхнього першоджерела, то й не залишають сумнівів у самій можливості поєднання інформації обох пам'яток.

За даними джерел у літературі названо два основні шляхи, якими рухалися руси до володінь хазар: "річковий" – одразу Волгою або Доном, причому до Дону вони, можливо, потрапляли Сіверським Дінцем (О. Пріцак)), до переволоки на Волгу,

далі Волгою до столиці каганату Ітіля, і Каспійським морем – у арабські володіння; та “морський” – Дніпром у Чорне море, де руси чи то заходять до портів якихось візантійських міст (Херсону, Сугдеї, Боспору, Константинополя, Трапезунту, Амастриди тощо), чи просто омивають Кримський півострів, заходять (за Ібн ал-Факіхом) до свейського міста Самкуш (про це місто у Ібн Хордадбеа не згадано), і далі через Керченську протоку. Азовське море доходять до гирла Дону, піднімаються до переволоки – і далі так само Волгою, через столицю каганату потрапляють у Каспій (див.: А. Гаркаві, Я. Маркварт, А. Кунік, Ф. Вестберг, В. Бартольд, Б. Заходер, О. Пріцак, Т. Нунан, Т. Калініна, М. Свердлов, Н. Веліханова, І. Коновалова, О. Назаренко, О. Сидоренко, В. Перхавко, В. Петрухін, Д. Мішин та ін.). Окремо зазначимо існування мало-ймовірних гіпотез про те, що Дніпровського шляху у той час взагалі не існувало, тому до Самкуша руси потрапляли або через Дон або, навіть, окружним шляхом через Балтійське море – Атлантичний океан – Середземне море – Дарданелли – Мармурове море – Босфор – Чорне море (Т. Левицький).

Чи існували описані “річковий” та “морський” шляхи реально, чи, принаймні, один з них, а саме “морський”, – витвір уяви сучасних істориків? Якщо існували, то чи одночасно, чи ж змінювали один одного з часом – відповісти складно. Принаймні, Ібн Хордадбех, очевидно, не згадує про морський шлях, а чи згадує про нього Ібн ал-Факіх з абсолютною впевненістю сказати важко, бо багато що залежить від перекладу-тлумачення уривку. Текст не дає однозначної відповіді, чи рухалися руси з Самкуша старим шляхом у рідні землі, а згадка про шлях у хазарські володіння – то вже цілком новий *смысловий пассаж*, а чи від Самкуша руси мали вибір: чи то повернутися вже згаданим шляхом додому, чи рухатися через Азовське море і Дон – у Волгу та Обидва.

Покликаючись на висновки О. Пріцака, погодимось з думкою, що обидва шляхи (якщо обидва існували) функціонували одночасно. Принаймні, про це дозволяє говорити висновок про можливість взаємодоповнення даних Ібн Хордадбеа та Ібн ал-Факіха за рахунок того, що обидва автори опиралися на спільні першоджерела (або ж Ібн ал-Факіх – на текст попередника, який був доступний йому у більш повному рукописі, ніж той, що дійшов до нас).

Складніше з відповіддю на друге питання, оскільки більшість науковців, вважаючи, що з Самкуша руси мали такі два шляхи, не наводять переконливих доказів на користь цього твердження. А, приміром, О. Пріцак, реконструюючи текст першоджерела, на яке нібито опираються оповіді обох авторів, вважає, що від Самкуша у русів був лише один шлях – назад “до країв Сакаліба”. Розповідь же про шлях через Хазарію до арабського халіфату – цілком новий смисловий відтінок тексту, і мова в ньому йде про подорож русів від Балтійського моря через Сіверський Донець у Дон та волоком у Волгу і далі.

Тим часом, непрямі, проте важливі докази на користь твердження про існування “морського” шляху східної торгівлі русів усе ж існують. Маються на увазі дані Абу-ал-Хасана Али ибн ал-Хусейна ал-Масуді (бл. 895 – 956 рр.), який у творі “Промінальний золота та родюща дорожнього каміння” згадує про експедицію русів, що відбулася близько 300-го року гіджри (912 – 913 рр.), і під час якої руси слідували саме останнім шляхом через Чорне море у Таганрозьку затоку, де, при вході в Азовське море (Хазарське море у ал-Масуді), знаходилися добре озброєні хазарські воїни, спеціально призначені для того, щоб перепинати шлях усім, хто волів увійти до Керченської протоки (Хазарської ріки за ал-Масуді) з Чорного моря. Показово, що, зав’язавши переговори з хазарськими властями, руси виявили добру зорієнтованість у подальшому шляху до арабських володінь, грабувати які вони мали на меті: вони просили каган пройти через його землю, спуститися по його ріці (очевидно, Волзі) до Хазарського моря (очевидно, Каспію; тут же ал-Масуді називає його морем Джурджана, Табарістана та інших іранських народів). Отримавши згоду від кагана в обмін на обіцянку віддати йому половину усього награбованого, руси, за ал-Масуді, увійшли в затоку (Азовське море), піднялися нею до впадіння ріки (Дону), піднялися цим водним рукавом і спустилися до міста Ітіль та через нього – до Каспійського

моря. Тут ал-Масуді сприймає Волго-Донську переволоку як рукав Волги, що впадає в Азовське море, проте для нас це не суттєво, оскільки він на загал правильно описує шлях русів, названий нами “морським”, і надає важливу інформацію про те, що руси вже доволі непогано орієнтувалися на ньому у 912 – 913 рр., що, безумовно, свідчить на користь його активного використання ними й раніше.

Таким чином, маємо важливий доказ на користь твердження про існування “морського” шляху східної торгівлі русів, який, ймовірно, функціонував одночасно з “річковим”, тобто уже в IX ст.